

А.А. Базилова^{1*}, Р.Е. Джансараева², Б. Конысбай²

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail : Bazilovaa80@gmail.com

БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ҚОЛДАНУДЫ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексіне сәйкес қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары жүйесіндегі ең қатаң жаза ол – бас бостандығынан айыру жазасы болып табылады. Белгілі бір мерзімге немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасын қолдану жазаның мақсатына жетудің басты тәсілдерінің бірі деген көзқарас қоғамда қалыптасқан. Мәжбүрлеу шарасын қолданудың сипаттамасы жазаны өтеу жағдайына және сотталушының әлеуметтік ортасына да тікелей ықпал етеді. Көп жағдайда пенитенциарлық мекеменің түрі немесе олардың тәртібінің ауысуы жағдайында бас бостандығынан айырылғандардың қатыгезділікке бағытталған жеке тұлғалық қасиеттерінің бұзылуы салдарынан қасақана ауыр қылмыс жасаудың негізгі факторын құрайды. Бас бостандығынан айыру адамға, әсіресе жазаның осы түріне алғаш рет іліккен сотталушыға қатты әсер етеді, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге, жаңа қылмыстардың алдын алуға ықпал етеді. Қазіргі таңда қылмыстық-құқықтық саясат гуманизм қағидасын ұстанады және бұл бас бостандығынан айырылушылардың қылмыстық-құқықтық қуғын-сүргіннің құрбаны болуы фактілерінің азаю үрдісін реттестіреді.

Автор мақалада бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеудің криминологиялық аспектілерін, қылмыскердің жеке басын және оларды қайта әлеуметтендірудің ерекшеліктерін, сондай-ақ қылмыстық атқару заңнамасын жетілдірудің жолдарын ұсынады.

Түйін сөздер: бас бостандығынан айыру, сотталушы, қылмыстық-атқару мекемесі, пенитенциарлық жүйе, жаза, криминопенология, гуманизм қағидасы.

A.A. Bazilova^{1*}, R.E. Dzhanarayeva², B. Konysbay²

¹Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykurgan

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail : Bazilovaa80@gmail.com

Questions of criminological differentiation of the application of punishment in the form of disclaimer

In accordance with the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the most severe punishment in the system of measures of state coercion applied to a person found guilty of a crime is imprisonment. There is an opinion in society that the application of punishment to a certain term or life imprisonment is one of the main ways to achieve the goal of punishment. The characteristics of the application of the measure of coercion also have a direct impact on the conditions of serving the sentence and the social environment of the defendant. In most cases, in conditions such as a penitentiary institution or a change in its order, the main factor in committing an intentional serious crime is a violation of the personal qualities of convicts aimed at ill-treatment. Deprivation of liberty has a strong influence on a person, especially on a defendant who has fallen into this type of punishment for the first time, contributes to the restoration of social justice, and the prevention of new crimes. At present, the criminal law policy adheres to the principle of humanism and this regulates the trend towards a decrease in the facts of causing deprivation of liberty by victims of criminal law repression.

The author proposes in the article the criminological aspects of serving a sentence of imprisonment, the personality of the offender and the features of his resocialization, as well as ways to improve the penitentiary legislation.

Key words: deprivation of liberty, defendant, penitentiary institution, penitentiary system, punishment, criminopenology, principle of humanism.

А.А. Базилова^{1*}, Р.Е. Джансараева², Б. Конысбай²

¹Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкурган

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail : Bazilovaa80@gmail.com

Вопросы криминологической дифференциации применения наказания в виде лишения свободы

В соответствии с действующим Уголовным кодексом Республики Казахстан самым строгим наказанием в системе мер государственного принуждения, применяемых к лицу, признанному виновным в совершении преступления, является наказание в виде лишения свободы. В обществе сложилось мнение, что применение наказания к определенному сроку или пожизненному заключению является одним из главных способов достижения цели наказания. Характеристика применения меры принуждения также оказывает непосредственное влияние на условия отбывания наказания и социальную среду подсудимого. В большинстве случаев, в условиях типа пенитенциарного учреждения или смены его порядка, основным фактором совершения умышленного тяжкого преступления является нарушение личностных качеств осужденных, направленных на жестокое обращение. Лишение свободы оказывает сильное влияние на человека, особенно на подсудимого, впервые попавшего в этот вид наказания, способствует восстановлению социальной справедливости, предупреждению новых преступлений. В настоящее время уголовно-правовая политика придерживается принципа гуманизма и это регламентирует тенденцию к уменьшению фактов причинения лишения свободы жертвами уголовно-правовых репрессий.

Автор предлагает в статье криминологические аспекты отбывания наказания в виде лишения свободы, личность преступника и особенности его ресоциализации, а также пути совершенствования уголовно-исполнительного законодательства.

Ключевые слова: лишение свободы, подсудимый, уголовно-исполнительное учреждение, пенитенциарная система, наказание, криминология, принцип гуманизма.

Кіріспе

Орнықты даму жағдайында мемлекеттің алдында тұрған маңызды мәселенің бірі – қылмысқа қарсы күресті күшейтумен қоғамдық ортада қауіпсіздікті қамтамасыз ете отырып, қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіп орнату болып табылады.

Қылмыстық атқару жүйесіндегі тұжырымдамалық-теориялық негізінің маңызды аспектілерінің бірі – бас бостандығынан айыру жазасының әлеуметтік-құқықтық сипаты, оның мәні, мазмұны, мақсаттарын іске асыру тетігі жатқызылады.

Соңғы онжылдықта Қазақстан Республикасында бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаның теориясы, заңнамалық көрінісі, сот қолдану және орындалуын ұйымдастыру мәселелері ғалымдардың, саясаткерлердің, құқық қорғау органдарының және басқа да қоғамдық құрылымдардың, сотталғандар мен азаматтардың назарын аударып қана қоймай, сонымен бірге жаңа, маңызды қызығушылық тудырды. Басты себеп – мемлекеттің бас бостандығынан айыруға балама жазаларды қолдануға дайын еместігі, сондай-ақ, қылмыстық атқару жүйесінің реформасына түбегейлі сипат беру үшін тиісті

саяси-құқықтық параметрлерінің берілмеуі, ал түзеу мекемелерінің төмен «әлеуметтік» әлеуеті оларда адам құқықтарын толық көлемде қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейтін негізгі себептердің бірі болды. Бұл сотталғандарды бас бостандығынан айыруға оқшаулаудың тиімсіз тәсілдерін сақтауға бағытталған шешімдер қабылдауға алып келді және бұл олқылықтар бұрынғы түзеу мекемелерінің жүйесін заңнамалық тұрғыдан бекітуде көрініс тапты. Жоғарыда аталған кемшіліктер біртіндеп реттелуде.

Қазіргі таңда елімізде 80 түрмеде 33 мың сотталушы жазасын өтеуде. Пенитенциарлық жүйені халықаралық стандартқа атап айтсақ, колониялардың техникалық тұрғыда талаптарға сай сәйкестендіруде құзырлы органдар кешенді жұмыс атқарып келеді. 2019 жылы 4 ескі колония жойылған, мекемелер түгелдей камералық қамтамасыз етуге көшіріліп, қылмыстық-атқару жүйесінің 2019-2023 жол картасы жүзеге асырылуда (https://baq.kz/turgymbaev-sottalgandardyn-kukyktyk-zhagdayu-kalay-zhaksaratynyn-aytty_255622/).

Қылмыстық атқару заңнамасы сотталушыға бас бостандығынан айыру түріндегі тағайындалған жазаны одан әрі саралауға мүмкіндік береді, олардың бірі сотталушының бас

бостандығынан айыру жазасын өтеу процесінде сотталушының мінез-құлқына байланысты түзеу мекемесінің түрін өзгерту болып табылады. Түзеу мекемесінен ауысу бастапқыда сотталған адамға сот үкімімен белгіленген құқықтар мен бостандықтарды шектеу көлемін айтарлықтай өзгертеді, яғни сот тағайындаған жазаның мазмұны өзгереді. Қылмыстық жазаның мазмұнын өзгерту қылмыстық-құқықтық реттеудің мәні болып табылады. Сондықтан түзеу мекемесінің түрі өзгерген кезде бірінші кезекте сотталған адам мен мемлекет арасындағы қылмыстық-құқықтық қатынастар өзгереді.

Түзеу мекемелерінің түрлері бас бостандығынан айыру, оны ұстау түріндегі жазаның мәжбүрлі мәнінің нақты көрінісі болып табылады, ол өз кезегінде сотталушының құқықтары мен бостандықтарының әртүрлі шектеулерінде көрінеді, тұтастай алғанда оның қоғамнан оқшаулану дәрежесін құрайды. Сондықтан түзеу мекемесінің түрін өзгерту бас бостандығынан айыруға сотталған адамға мәжбүрлеп әсер ету дәрежесі мен сипатының, оның құқықтары мен бостандықтарын шектеу көлемінің өзгеруін білдіруге тиіс. Алайда, бұл ретте сотталғандардың түзелу дәрежесін айқындау мәселелері ерекше маңызға ие, бұл егжей-тегжейлі және нақты заңнамалық бекітуді талап етеді (<https://cyberleninka.ru/article/n/differentsiatsiya-i-individualizatsiya-ispolneniya-nakazaniya-v-vide-lisheniya-svobody-pri-izmenenii-vida-ispravitel'nogo>). Ізденіс барысында бас бостандығынан айырудың мәні мен мазмұнын көрсететін негізгі ұғымдар мен категориялар ажыратылды.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу тақырыбының әдістемесі жалпы және жеке ғылыми зерттеу әдістемелерін құрайды. Жалпы ғылыми әдістемеді қоғамдық дамудың субъективтік және объективтік салдарын, оларды институтционализациялауды қарастырады, ал, жеке-ғылыми әдістемелер негізіне формальды, құрылымдық-жүйелік талдау, салыстырмалы-құқықтық, логикалық, әлеуметтік талдау және синтез әдістері жатады.

Пенитенциарлық құқықтық жүйе, оның ішінде бас бостандығынан айрылғандардың мәселесі қашан да қылмыстық құқық және криминология, қылмыстық іс жүргізу саласындағы отандық ғалымдардың ғылыми зерттеуінде қызығылушылық тудырады. Бас бостандығынан

айрылғандардың қылмыстылығының алдын алу мәселелерінің зерттелуі Е.О. Алауханов, С.Б. Алимов, Р.Е. Жансараева, сондай-ақ, ресейлік ғалым А.Д. Бойков, С.М. Иншаков, А. Долгова, Ю.М. Антонян, Н.Ф. Кузнецова, Я. Гишинскийдің еңбектерімен саралынды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Соңғы жылдары елімізде қылмыс санының өсуімен қатар, жасалатын қылмыс түрлерінің өсуі байқалды, бұл қазіргі қазақ қоғамының ең өткір және күрделі әлеуметтік мәселелерінің бірі болып табылады. Қылмысқа қарсы күресте маңызды орын қылмыстық-құқықтық құралдарға, ал олардың шеңберінде – жазалау институтына беріледі. Бұл, ең алдымен, жаза қылмыстық құқықтың орталық институты бола отырып, жеке тұлғаны, меншікті, мемлекеттік мүдделерді және жалпы барлық қоғамдық қатынастарды қорғау үшін мемлекеттің маңызды құралы болып табылатындығына байланысты.

Қылмыстық жаза жалпы қылмыстық құқықтың негізгі ерекшеліктерін анықтайды және қоғамдық қатынастарды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғаудың қылмыстық-құқықтық құралдарының бірі болып табылады. Бұл тұрғыда жаза азаматтарды қылмыс жасаудан сақтап, жеке тұлғаны, қоғамды, мемлекетті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауды қамтамасыз етуі қажет. Бұл орайда бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тағайындауға ерекше рөл беріледі. Бас бостандығынан айыру жазасы – көптеген жылдар бойы кең таралған жазалардың бірі (Шайхисламова 2005: 12).

«Пенитенциарлық» ұғымы (латын тіліндегі *penitentiarius* – тәубесіне келу, түзелу) – яғни сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу тәртібін білдіреді (Кузнецов 1998). Ал, пенитенциарлық қылмыстылық бұл қоғамнан мәжбүрлі түрде оқшауланған жағдайда атап айтсақ, түзеу немесе тәрбиелеу, қоныс колониясында, емдеу мекемесінде, түрмеде, тергеу изоляторында жасалынатын, заңға қайшы қылмыстық әрекеттер жүйесі.

Белгілі болғандай, шағын немесе маңызды криминогендік рөлді тікелей немесе жанама түрде көрсете алатын процестер мен құбылыстар сансыз, олар тұтастай алғанда қоғам өмірінің барлық салаларында, оның институттары мен әлеуметтік топтарында, жеке адамдарда кездеседі. Сонымен қатар, қылмыстың себептері мен жағдайлары олардың құрамдас бөліктерінің

салыстырмалы түрде тұтас жиынтығын, яғни жүйесін құрайды. Криминогендік жүйенің негізгі элементін нақты қылмыстардың себептері мен шарттары құрайды. Пенитенциарлық қылмыстың көрінісі жазасын өтеушілермен жасалуы мүмкін, мысалы, бас бостандығынан айыру орнынан қашу немесе бағынбау, жазаны өтеуден жалтару, сондай-ақ адам өлтіру, ұрлық сияқты қылмыстар да жатады.

И.И. Карпец «қылмыстың табиғаты тек әлеуметтік сипатта болады. Қылмыстың әлеуметтік сипаты, біріншіден, оның себептерінің әлеуметтік сипатын, екіншіден, оның алдын алу шараларының әлеуметтік сипатын анықтайды» деп есептейді (Карпец 2003: 112).

Түзеу мекемелерінде отырған сотталушылардың мінез-құлқының өзгеруі, ондағы әлеуметтік жағдайының және өмір сүру деңгейінің төмендігі, психологиялық қысым мен шиеленістердің артуы көптеген қақтығыстардың орын алуына мүмкіндік береді. Көп жағдайда мұндай келеңсіздіктер қатаң режимдегі түзеу мекемелерінде жазасын өтеушілердің арасында басымдыққа ие, яғни адамды кемсіту, балағаттау, жеке ар-намысына тию, өзара келіскен міндеттерін орындамау деген сияқты әрекеттерден өршиді.

Қақтығыстардың 25%-ы қамаудағылардың қылмыс жасауымен аяқталады. Мұндай қақтығыстардың басым бөлігі қатаң және ерекше режимдегі колониялардың үлесіне келеді. Жалпы және қатаң режимдегі колонияларда күрделі қақтығыстардың саны айтарлықтай аз; жалпы режимдегі колонияларда олардың саны 10%-ды құрайды. Жалпы режимдегі колонияда қақтығыстардың барлық түрі орын алуы мүмкін, бірақ бұл қақтығыстар кішігірім, яғни жағдайлық қақтығыстар болып табылады (Шиханцов 2006). Көп жағдайда бірінші рет қылмыс жасап сотталғандар қақтығыстың туындауына себепкер болады. Оның соңы адам өліміне, денсаулыққа ауыр мөлшерде зиян әкелуге әкеліп соқтырып жататын жайттар жетерлік. Қатаң режимде жазасын бірінші рет өтеушілер арасында болатын оқиғалар – тез шешілетін, жағдайлық және созылмалы қақтығыстар түрінде орын алады. Қатаң режимдегі колонияларда қақтығыстар көп жағдайда созылмалы қақтығыстар түрде өтеді. Яғни қақтығыстың басталуы, шарықтау шегі және қақтығыстың аяқталу сатысымен бітеді. Сондай-ақ жазасын өтеушілер арасындағы қақтығыстан бөлек, жазасын өтеушілер мен топтастықтар арасында да

жанжал туындап отырады. Жоғарыда аталған негіздер бойынша жазасын өтеу орындарындағы қылмыстылықтың бірнеше себептерін келесідей жіктеуге болады:

- түзеу мекемесі әкімшілігінде уақытша және тұрақты қамалушылар арасындағы жанжалдар туралы нақты ақпараттың болмауы. Қажет деп танылатын ақпараттар көбінесе дұрыс тексерілмейді немесе немқұрайлы қаралады;

- психологиялық және педагогикалық тұрғыдан түзеу мекемесіндегі қызмет атқарушылардың кәсіби біліктілігінің төмендігі. Рецидивистер арасындағы қақтығыстардың алдын алу шараларын жүргізуде қызметкерлердің біліктілігінің төмен болуына байланысты;

- жазасын өтеушілер арасындағы жеке қақтығыстардың әділ шешілмеуі;

- түзеу мекемесі басшылығы тарапынан жазасын өтеушілер арасындағы қақтығыстарға араласпауы;

- түзеу мекемесі басшылығының жанжалдағы жәбірленушілерді қорғай алмауы және оларға немқұрайлық танытуы жазасын өтеушілердің өздерін еркін сезініп, қылмыс жасауына себеп болады;

- мекеме басшылығы тарапынан қылмыс фактілерін жасыру салдарынан жазасын өтеушілердің дандайсып, еркін жүруі мен дөрекілік танытуынан қылмыстылықтың салдары өрши түседі.

Қазіргі таңда бас бостандығынан айыру мекемелері әкімшілігінің қызметі көңіл көншітпейді және басшылықтың қадағалауының әлсіздігі мен ұқыпсыздығынан жазаланушылар қылмыс жасауға бейім тұрады. Сонымен қатар, орталықтан шалғай жазаны өтеу мекемелерінде қылмыстық атқару заңнамасының нормалары емес, керісінше субмәдениеттік әрекеттер, яғни күш қолдану арқылы қоқан-лоққы көрсетуге бағытталған түрмелік «ішкі ережелер» орнаған. Мысалы, 2022 жылы 10 мамырда Орал қаласындағы РҮ-170/2 Қылмыстық атқару жүйесі орташа қауіпсіздік мекемесінде төтенше жағдай орын алды – сотталғандар жаппай төбелесіп, 10 адам зардап шеккен (<https://kaz.zakon.kz/6007180-sottalgandardyn-zhappaitobelesi-oralda-koloniiyanyn-12-kyzmetkeri-zhazalandy.html>). Төбелеске қатысушыларға қатысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 107-бабы («Денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру») бойынша қылмыстық іс қозғалды (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>). Жазасын өтеу

мекемесіндегі жаппай төбелестің орын алуы түзеу мекемесіндегі тәртіптің болмауы мен қызметкерлердің ұқыпсыздығының салдарынан орын алуда. Сондай-ақ, қазіргі таңдағы заңнамалық актілердегі орын алып жатқан кемшіліктер жазасын өтеушілердің қылмыс жасауларына жеңілдіктер туғызады.

Колонияларда жасалатын қасақана қылмыстардың себептері мен жағдайының айырмашылығы бар. Қасақана қылмыстардың басты себебі – жазасын өтеушінің субъективтік жағынан қылмыстық әрекет тудыруы. Ал жағдай – бұл объективтік фактор, яғни қосымша қандай да бір жағдайдың туындауына негіз болатын мән-жайлар.

Ал, сотталғандардың қылмыстылығының субъективтік және объективтік факторларын қарастырайық.

Субъективтік факторлар төмендегілерді қамтиды.

Біріншіден, әлеуметтік-демографиялық сипатына қарай : қылмыстардың басым бөлігі 15-24 жас аралығындағы ер адамдар арасында орын алуынан; отбасының болмауынан; бостандықта жүрген кезде тұрақты мекен-жайы мен жұмысының болмауынан; жоғары білімнің болмауы; түрмедегі субмәдениеттің әсері : «ішкі тәртіптің» көрініс табуы.

Екіншіден, адамгершілік-психологиялық сипатына : өзін-өзі жоғалтуы, психологиялық тұрғыда әлсіздігі, жүйкесінің жұқаруы, ішкі жан-дүниесінің тынышталмауы; адам өлтіру, денсаулыққа зиян келтіру, ұрлау-тонау және алаяқтық қылмыстарын жасаған адамдардың көбісінде алкогольдік ішімдікке әуестігі, психопатия, бас-ми сүйегінің зақымдануы сияқты аурулардың болуымен сипатталады.

Үшіншіден, қылмыстық-құқықтық сипатына : түзеу мекемесінде отырып-ақ қылмыс жасағандар, рецидивистер; ауыр және аса ауыр қылмыс жасап сотталғандардың басым бөлігі адам өлтіру және қасақана денсаулыққа ауыр зиян келтіру, қорлау, тонау және зорлау қылмыстары үшін жазасын өтеушілер жатады.

Төртіншіден, қылмыстық-атқару сипатына қарай : пенитенциарлық рецидив жасаған қылмыскерлердің 97,7%-ы жазаны өтеу тәртібін бұзады.

Бесіншіден, объективтік факторға : жасанды әлеуметтік қоғам; жазасын өтеушінің өмір сүру түріне қарай бөлункшілігі және субмәдениет, материалдық және рухани құндылықтардың төмен деңгейі жатады.

Жазаны өтеу мекемелерінде сотталушылардың қасақана қылмыс жасауына объективтік және субъективтік жағдайлар негіз болады. Жазаны өтеу мекемелерінде ұйымдастырушылықтың дұрыс орындалмауы; ішкі тәртіптің болмауы; сотталғандарды тәрбиелеу шаралары мен жалпы білім мен кәсіби техникалық білім беру жүйесінің жүйеленбеуі және т.б. жағдайлар құрайды.

Ал, сотталғандардың психикалық көңіл-күйі; мінезінің дұрыс болмауы; жүйке жүйесінің ауруы; білімсіздігі және т.б. субъективтік жағдайды құрайды (Алауханов 2008: 90).

Пенитенциарлық мекемелердегі қасақана ауыр қылмыс жасаудағы себептердің негізгі элементінің бірі – жазасын өтеушілердің қатыгездікке бағытталған мінез-құлқының терең бұзылуы жатады.

Жазасын өтеу мекемелеріндегі қылмыстылықтың алдын алудың шараларына тоқталсақ. Қамалушылардың әлеуметтік жағдайын түзеу, жазаны өтеу мекемелеріндегі тәртіпті нығайту, мекемеде орын алған жаппай төбелес, жанжалдарды уақытылы түрде анықтау, сотталушылардың қауіпсіздігін сақтау және т.б. жатады.

Сотталғандардың өзі бірінші рет немесе абайсызда қылмыс жасап сотталғандар (бірінші санаттағылар) және бірнеше қайтара қылмыс жасап сотталғандар, яғни рецидивистер (екінші санаттағылар) деп бөлінеді.

Бірінші санаттағылар, жазасын толықтай өтегеннен кейін, бостандыққа шыққан соң тұрақты түрде жұмысқа тұруды мақсат етеді. Алайда, жұмыс таба алмай қиналып, қайта қылмысқа ұрынуы әбден мүмкін, өйткені, қоғамда «сотталған» дегендерді көп жұмыс орындары ала бермейді. Бұлар да кейін рецидивистердің қатарын көбейте түседі.

Екінші санаттағылар, яғни рецидивистердің қоғамда өз орнын тауып кетуі сирек орын алатын жағдай. Олардың басым бөлігі түрмедегі «ішкі тәртіп» ережесіне үйреніп алған, темір тордағы өмірге үйіне келгендей, бір-екі ай ғана бостандықта жүріп, қайта қылмыс жасап, үйреншікті жерлеріне оралады. Дегенмен, рецидивистердің арасынан да түзеліп, қоғамға дұрыс бейімделетіндері де баршылық. Себебі, жазасын өтеушілердің мерзімінен бұрын босап шығуы мен мінез-құлқын жақсартып түзелгендерді қағдалап отыру, оларды қауіпсіз мекемеден төмен мекемеге ауыстыру – қылмыстық атқару жүйесінің қызметкерлеріне тікелей байланысты.

Қазіргі таңда елімізде қылмыстық-атқару жүйесін дамытудың 2019-2023 жылдарға арналған «Жол картасы» жүзеге асуда. Осы бағдарлама шеңберінде барлық облыс бойынша аймақтардағы жазаны өтеу мекемелерінде сотталғандардың құқықтық және әлеуметтік жағдайын түзетуге, цифрландыру жүйесіне көшуге бағытталған бірқатар шаралар жасалуда. Мысалы, түзеу мекемелеріндегі сотталғандардың арыз-өтініштері электронды терминалдар арқылы өкілетті органға жіберіледі. Электронды терминалдар арқылы жазасын өтеуші немесе айыпталушы жеке ісі бойынша тікелей сотқа, прокуратураға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметке арыз-шағымын жолдай алады.

Екіншіден, жазасын өтеушілер туысқандарымен үнемі байланыста болу үшін мобильді мүмкіндік орнатылған. Бұл жоба халықаралық түрме реформасының Орталық Азиядағы өңірлік өкілдігінің және Қазақстан Республикасы Ішкі Істер Министрлігі Қылмыстық атқару жүйесі комитетінің қолдауымен іске асуда. Сондай-ақ, жүйенің бірден-бір тиімділігі, сотталушының туыстары телефон шалу үшін онлайн төлем жасайды. Түбіртекте сотталушының аты-жөні көрсетіледі.

Үшіншіден, қазір жазасын өтеп жатқан азаматтарға арналған электронды дүкендердің орнатылуы.

Төртіншіден, сотталғандардың медициналық көмекті тегін ала алады. «Сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан бас бостандығы шектелген адамдарға, сондай-ақ ұсталған, қамауға алынған және арнайы мекемелерге орналастырылған адамдарға медициналық көмек көрсету қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 28 қазандағы № 745 бұйрығына (Алауханов 2008) сәйкес медициналық көмек көрсетіледі.

Бесіншіден, сотталғандардың тамақтануы ҚР Үкіметінің 28.11.2014 жылғы №1255 қаулысының №5 нормасымен жүзеге асырылады (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35770365).

Алтыншыдан, орта білімі жоқ азаматтар арнайы кешкі мектепте білім алады. ҚР ПМ-нің 2014 жылғы 18 тамыздағы №516 бұйрығында (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001255/history>) сотталғандарға негізгі орта, бастауыш, жалпы орта білім, техникалық және кәсіби білім алу туралы көрсетілген. Оның ішінде 30 жасқа дейінгілер орта білім алуға міндетті. 2021-2022

оқу жылында 28 жазасын өтеуші орта білім алуға өтініш беріп, оларға кешкі мектеп мұғалімдері офлайн форматта білім берді. Мұның барлығы – аяқтарын шалыс басқан жандарды түзу жолға қойып, бостандықта өз жолын табуға мүмкіндік жасау болып табылады (<http://law.gov.kz/client/#!/>).

2019-2023 жылдарға арналған «Жол картасы» шеңберінде сотталғандарға құқықтық көмек, заманауи цифрландыруға көшу, білім беру сияқты шаралардың жүзеге асырылуы құптарлық дүние. Десек те, сотталғандардың рухани сауатты болуы – олардың өмірлік көзқарастарының түзелуіне әлдеқайда септігін тигізеді анық.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 13-бабына сәйкес сотталғандарға ар-ұждан және діни сенім бостандығы құқығына кепілдік беріледі (<https://syrboyi.kz/kogam/tuezew-mekemesindegi-tirshilik-97293/>). Жазасын өтеушілердің қылмыстылығының алдын алу шараларының тиімді тәсілдерінің бірі – сотталушылардың діни сауаттылықтарын арттырып, дұрыс ақпарат беру болып табылады. Білікті дін қызметкерлерінің дұрыс уағыз, рухани азық беруі сотталушылардың қатыгез мінез-құлқын түзеуге, істеген қылмысына өкінетіндей рухани тұрғыда сауатын ашу сияқты іс-шаралар ұйымдастыру қажет. Жазасын өтеу мекемелерінде орын алатын төбелес-жанжалдарды әділ шешу үшін алдымен, мешіт-медреселерден дін қызметкерлері мен имамдарды уағыз айтуға, дәріс оқуға тарту тиімді болар еді. Діни қызметкерлердің кәсіби білікті, діни тұрғыда дұрыс уағыз насихаттауы, сотталушылармен тіл табыса білуі және психологиялық тұрғыда дайын маман болуы маңызды.

Қылмыстық атқару саласында діни бағыттағы жұмыстар – жаңашылдық. Десек те, дін мамандарын да дәріс оқытуға шақыруда қиыншылықтар тудырады. Осыған сәйкес, ПМ Ш.Қабылбаев атындағы Қостанай академиясының Жалпы заң пәндері кафедрасының бастығы, полиция майоры Ерболат Ерланұлы «Бұл салаға діни қызметкерлерді тарту қиындау болып тұр.

Біріншіден, әскери міндеттемесі жоқ адамдар тек еркін жалдамалы негізде алынады. Оның еңбекақысы мардымсыз. Ал аттестациядан өтуге діни білімі барлар ықпалсыз.

Екіншіден, арнайы контингентпен жұмыс істеуге кез-келген адам шыдас бере алмайды.

Үшіншіден, Ислам дінінде әйел ер адамнан кейін тұрады, уағыз айтпайды және на-

мазын да бөлек оқиды. Сондықтан мұнда әйел қызметкерлерді қоюға болмайды. Болмаса әйелдер колониясына тағайындау қажет. Осы мәселелердің бәрін шешіп, жұмыстарды жаңаша жүргізу қажет, – дейді (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000234/k14234.htm>).

Жалпы, діннің теріс талқылануы және әсіредің пиғылды ұстанушылар санының өсуі қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінде 2007-2008 жылдан бастап сезіле бастады. Ал одан кейінгі елді шулатқан оқиғалар теологияның өзектілігін айшықтай түскен. 2009-2012 жылдары бас бостандығынан айыру орындарында діни теріс көзқарастағы тәртіпсіздіктер жиіледі. Соның ең бір ушыққан шағы 2010 жылы Маңғыстау облысындағы ГМ-172/1 түзеу мекемесінен 21 жазасын өтеушінің қаруланып, қашып кету оқиғасы. Тергеу іс-шаралары бұл әрекетті діни теріс жолдағы сотталғандардың қылмыстық субмәдениетті ұстанушы топ пен олардың бостандықтағы сыбайластарымен бірге жоспарлап жасағанын анықтады.

Жоғарыда айтылғандарды зерделей келе, пенитенциарлық мекемелердегі қылмыстылық себептері шығу тікелей әлеуметтік сипатқа ие. Сотталғандардың қасақана ауыр қылмыс жасауына әлеуметтік орта мен сотталушының жеке тұлғалық қасиеттерінің объективті және субъективті факторлары тікелей әсер етеді.

Түрмеде отырғандарға діни уағыздарды онлайн форматта оқыту қолға алынса құба – құп болар еді. Имамдар мен теологтармен онлайн жүйе сабақ алып, дәріс тындауына мүмкіндік жасайтын жоба қажет.

Әлемдік тәжірибе радикалды идеялардың таралу қаупі дәл осы абақтыларда жоғары екенін зерттелген. Ал, Қарағанды облысында 2016 жылы террорға қатысты қылмыспен 15 адам сотталған. «Әрбір түзету мекемеде экстремизммен сотталған адамдар бар. Жалпы сотталғандардың арасында басқа ағымға түскен кісілер болуы мүмкін. Сол біздің насихатымыз дұрыс жолға соларға қою. Экстремизмнің алдын ала жұмыс жасау» (<https://aikyn.kz/78682/78682/>).

Онлайн сабақтар адам баласының рухани құндылықтарын насихаттап, дәстүрлі емес діни ағымдардың қауіпті екенін ескертеді. Сотталғандардың санасына жету үшін дәрістерді имамдармен бірге теолог, дін танушылар да оқиды.

Сонымен қатар, түзеу мекемелерінде элективті пәндер оқуға мамандар тарту тиімді болады. Қазақстан Республикасының «Әділет

органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңында да бұл мәселеге қарастырылған.

«Әділет органдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 3-бабы мынадай мазмұнда өзгертілген «(6-1) сотталғандардың түзелуін ұйымдастыру; 6-2) жаза атқару мекемелерінде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету». Сондай-ақ, 5-баптың 1-тармағының 1) тармақшасының бесінші абзацында және 2) тармақшасында «қылмыстық-атқару жүйесінің» деген сөздерден кейін «(пенитенциарлық жүйенің)» деген сөздермен және 10-бапта: «қылмыстық-атқару» деген сөздерден кейін «пенитенциарлық» деген сөзбен толықтырылған. Ал, «11-бап. Қылмыстық атқару жүйесінің (пенитенциарлық жүйенің) құрылымы (<https://astanatv.kz/kz/news/76964/>) делінген. Бұл мекемелер оңалту және түзету орталықтары деп аталды, яғни оны мемлекеттік мекеменің ұйымдық-құқықтық нысанында құрылатын, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды босатылғаннан кейін алты ай ішінде еңбекке және тұрмыстық орналастыруда құқықтық және психологиялық жәрдем көрсетуге арналған қылмыстық-атқару жүйесінің ұйымдары құрайды (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000304_).

Қылмыстық-атқару жүйесінің білім беру мекемесіне оқуға орта білімі бар, денсаулық жағдайы бойынша қылмыстық-атқару жүйесінде қызмет өткеруге жарамды адамдар қабылданады.

Қылмыстық-атқару жүйесінің білім беру мекемесінің күндізгі бөлімдеріндегі оқу уақыты әскери қызмет өткеруге теңестіріледі. Бұл ретте, қылмыстық-атқару жүйесінің білім беру мекемесіне оқуға түскен адамдармен шарт жасалады, онда білім беру мекемесін бітіргеннен кейін пенитенциарлық қызметті одан әрі өткеру шарттары мен мерзімдері көзделеді. Пенитенциарлық қызметке алғаш түскен адамдар міндетті тәртіппен бастапқы арнайы оқудан және тағлымдамадан өтеді, олар үшін сынақ мерзімі белгіленуі мүмкін. Сынақ мерзімінен және тағлымдамадан өту тәртібі мен шарттарын уәкілетті орган белгілейді.

Сонымен, пенитенциарлық мекемелерде жұмыс жасауға даярлық тереңдетілу керек, арнайы практик мамандар шақыртылып, өндірістік тәжірибе базасымен қамтамасыз ету сапалы кадрлар қалыптастыруға ықпал

етеді (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920).

Қорытынды

Жоғарыда баяндалғандарды қорытындылай келгенде, қылмыстық атқау жүйесі саласында сотталған адамның әлеуметтік және құқықтық мәртебесінің жай-күйіне елеулі әсер ететін, оның жеке өмірлік перспективалары мен адам құқықтары салаларына басып кіретін отбасының мүдделеріне әсер ететін жазаның ең қатал түрі ретінде – бас бостандығынан айырудың мәні мен мазмұны, әлеуметтік салдары мәселелері қаншалықты маңызды орын алатынын көрсетеді.

Колониялық жүйені реформалау сотталғандардың ортасындағы моральдық-психологиялық ахуалды сауықтыру, түрмедегі теріс дәстүрлерді бейтараптандыру, пенитенциарлық жүйені бас бостандығынан айырылғандармен жұмыс істеудің ең төменгі стандартты ережелерінің ұсынымдарына сәйкес келтіру қажеттілігіне байланысты жүзеге асырылуы тиіс. Алайда, қылмыстық және қылмыстық-атқару саясатын өзгертудің негізгі бағыттары

бас бостандығынан айырудың баламаларын белсенді дамыту және оны нақты және шартты түрде орындау комбинацияларын пайдалану арқылы белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруды қолдану тәртібін өзгерту болуы тиіс. Сондай-ақ, соңғы кездері оқшауланудан бөлек сотталғандарға бейімделген қолдау көрсету функциялары бар әлеуметтік оңалту орталықтары, яғни бас бостандығынан айыру жазасын орындаудың прогрессивті жүйесін жаңғырту туралы мәселесінің өзектілігі артуда.

Белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қылмыстық-құқықтық қолдану – сот төрелігі актісі, сотталушының, мемлекеттің, қылмыстан зардап шеккен адамдардың мүдделері тоғысатын қылмыстық жауаптылықты іске асыру нысаны. Бас бостандығынан айыру жазасын қолдану оның орындалуын ұйымдастырудың күрделі және қымбат процесімен байланысты. Сондықтан, біздің зерттеу нәтижелеріміз жазаны одан әрі өтеуден мерзімінен бұрын босату оны жазаның неғұрлым жеңіл түрімен немесе қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шаралармен алмастыру нысанында орын алуы тиіс деп есептейміз.

Әдебиеттер

«Жаңа заманға сай пенитенциарлық жүйе» халықаралық форумы. https://baq.kz/turgymbaev-sottalgandardyn-kukykytk-zhagdayu-kalay-zhaksaratynyn-aytty_255622/

Середа С.П. Дифференциация и индивидуализация исполнения наказания в виде лишения свободы при изменении вида исправительного учреждения. . Вестник института. 2019. С. 78. <https://cyberleninka.ru/article/n/differentsiatsiya-i-individualizatsiya-ispolneniya-nakazaniya-v-vide-lisheniya-svobody-pri-izmenenii-vida-ispravitelnogo>

Шайхисламова О.Р. Назначение осужденным к лишению свободы вида исправительного учреждения: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов., 2005. – 28 с.

Большой толковый словарь русского языка [Текст] : А-Я / РАН. Ин-т лингв. исслед.; Сост., гл. ред. канд. филол. наук С. А. Кузнецов. – Санкт-Петербург: Норинт, 1998. – 1534 с.; 27 см.; ISBN 5-7711-0015-3

Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит. 2003. – 228 с.

Шиханцов Г.Г. Криминология. – Минск, 2006. // <http://edu.grsu.by/books/criminal/>

Сотталғандардың жаппай төбелесі. 19.05.2022 жыл. [Zakon.kz. // https://kaz.zakon.kz/6007180-sottalgandardyn-zhappai-tobelesi-oralda-koloniiyanyn-12-kyzmetkeri-zhazalandy.html](https://kaz.zakon.kz/6007180-sottalgandardyn-zhappai-tobelesi-oralda-koloniiyanyn-12-kyzmetkeri-zhazalandy.html).

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

Алауханов Е. Криминология. – Алматы, 2008. – 429 б.

«Сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан бас бостандығы шектелген адамдарға, сондай-ақ ұсталған, қамауға алынған және арнайы мекемелерге орналастырылған адамдарға медициналық көмек көрсету қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 28 қазандағы № 745 бұйрығы (2022.05.01 берілген өзгерістермен) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35770365

«Күдіктілерді, айыпталушыларды, сотталғандарды және қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің балалар үйлеріндегі балаларды тамақтандырудың және материалдық-тұрмыстық қамтамасыз етудің заттай нормаларын және сотталғандардың киім нысанының үлгілерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 28 қарашадағы № 1255 қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001255/history>

Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта және кәсіптік білім алуын ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» ҚР ІІМ-нің 2014 жылғы 18 тамыздағы №516 бұйрығы. // <http://law.gov.kz/client/#/>

- «Түзеу мекемесіндегі тіршілік». 18.06.2022 жыл. // <https://syрboyi.kz/kogam/tuezew-mekemesindegi-tirshilik-97293/>
Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000234/k14234.htm>
- Түрмедегі теология. Дін мен криминал несімен жұп? 10.10.2020 жыл. // <https://aikyn.kz/78682/78682/>.
- «Қарағанды облысында түрмеде отырғандар діни онлайн дәрістерге қатыса бастады». 02.12.2016ж. <https://astanatv.kz/kz/news/76964/>
- «Әділет органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 18 наурыздағы N 304 Заңы. (2022.20.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000304_.
- «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2023.12.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920.
- Булатбаева А.А., Әлқожаева Н.С., Ертисова С.Б. «Педагог-психологтарды пенитенциарлық мекемелердегі жұмысқа дайындау ерекшеліктері (Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мысал ретінде)». KazNU Bulletin. «Pedagogical science» series. №1 (47). 2016. file:///C:/Users/zhenissova.diana/Downloads/344-1-674-1-10-20161226.pdf

References

- «Jana zamanga sai penitentiarylyk zhye» xalyqaralyk forumi. https://baq.kz/turgymbaev-sottalgnardyn-kukykytyk-zhagdayy-kalay-zhaksaratynyn-aytty_255622/
- Serede S.P. Differentsiatsiya i individualizatsiya ispolneniya nakazaniya v vide lisheniya svobody pri izmenenii vida ispravitel'nogo uchrejdenia. Vestnik institute. 2019. S 78. . <https://cyberleninka.ru/article/n/differentsiatsiya-i-individualizatsiya-ispolneniya-nakazaniya-v-vide-lisheniya-svobody-pri-izmenenii-vida-ispravitel'nogo>
- Shaihislamova O.R. Naznachenie osujdennim k lisheniu svobody vida ispravitel'nogo uchrejdeniya : Awto-ref. diss. ... kand. iurid. nauk. – Saratov., 2005. – 28 s.
- Bolshoi tolkovyi slovar russkogo yazika. 1-e izd-e: SPb .: Norint S. A. Kuznetsov. 1998 g.
- I.I. Karpets. Nakazanie. Sotsialnye pravovie i kriminologicheskie problemi. – M. : Urid. lit. 2003. – 228 s.
- Shihatsev G.G. Kriminologiya. – Minsk, 2006. // <http://edu.grsu.by/books/criminal/>
- Sottalgandardyn zhappay tobelesi. 19.05.2022 jil. Zakon.kz. // <https://kaz.zakon.kz/6007180-sottalgandardyn-zhappai-tobelesi-oralda-koloniiyanyn-12-kyzmetkeri-zhazalandy.html>.
- Kazakhstan Respublikasynyn Kylmystyk kodeksy. Kazakstan Respublikasinin kodeksi 2014 jilgy 3 shildedegы № 226-V KRZ. «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtyk kukiktyk aktilyrynyn akparattyk-kukiktyk juyesy. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000226>
- Alaukhanov E. Kriminologiya. – Almaty, 2008. – 429 b.
- «Sot ukymi boyinsha bas bostandygynan ayiru oryndarynda jazasyn utep jatkan bas bostandygy shektelgen adamdarga, sonday-ak ustalgan, kamauga alyngan jane arnayı mekemelerge ornalastyrylgan adamdarga meditsinalyk komek korsetu kagydalaryn bekytu turaly» Kazakhstan Respublikasy Ishky ister ministrinin 2020 jilgy 28 kazandagy № 745 buyrygy (2022.05.01 berylgen ozgeryster-men) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35770365
- «Kudyktylerdy, ayiptalushylardy, sottalgandardy jane kylmystyk-atkaru juyesy mekemelerynyn balalar uyindegы balalardy tamaktandyrudyn jane materyaildyk-turmystyk kamtamasyz etudyn zattay normalaryn jane sottalgandardyn kyim nysanynyn ul-gyleryn bekytu turaly» Kazakhstan Respublikasy Ukymetynyn 2014 jylgy 28 karashadagy № 1255 kaulysy. Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtyk kukiktyk aktilyrynyn akparattyk – kukiktyk juyesy. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400001255/history>
- Bas bostandygynan ayiruga sottalgandardyn bastauysh, negyzgy orta, jalpy orta jane kasyptyk bylym aluyn uyimdastyru kagy-dalaryn bekytu turaly» KR YYM 2014 jylgy 18 tamyzdagy №516 buyrygy. // <http://law.gov.kz/client/#/>
- «Tuzeu mekemesyndeгы tyrshylyk». 18.06.2022 jyl. <https://syрboyi.kz/kogam/tuezew-mekemesindegi-tirshilik-97293/>
- Kazakhstan Respublikasynyn Kylmystyk atkaru kodeksy. Kazakstan Respublikasinin kodeksi 2014 jilgy 5 shildedegы № 234-V KRZ. «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtyk kukiktyk aktilyrynyn akparattyk-kukiktyk juyesy // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K140000234/k14234.htm>
- Turmedegы teologiya. Din men criminal nesimen zhup? 10.10.2020 zhyl // <https://aikyn.kz/78682/78682/>.
- «Karagandy oblysynda turmede otyrgandar dini onlain daristerge katysa bastady». 02.12.2016 zh. // <https://astanatv.kz/kz/news/76964/>
- «Adilet organdary turaly» Kazakhstan Respublikasynyn 2002 zhylgy 18 nauryzdagy N 304 Zany. (2022.20.06. berilgen ozgeri-ster men tolyktyrularmen). «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtyk kukiktyk aktilyrynyn akparattyk – kukiktyk juyesy // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000304_.
- «Bilim turaly» 2007 zhylgy 27 shildedegы № 319-III Kazakhstan Respublikasynyn Zany (2023.12.01. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920.
- Bulatbayeva A.A., Alkozha N.S., Ertisova S.B. Pedagog-psihologtardy penitentsyarlyk mekemelerdegы zhumyska dayindau ereksheликтері (Al-Farabi atyndagy KazUU mysal retinde). KazNU Bulletin. «Pedagogical science» series. №1 (47). 2016. file:///C:/Users/zhenissova.diana/Downloads/344-1-674-1-10-20161226.pdf